

JUSTYNA DOROSZCZYK

Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk

OPRICZNINA JAKO PIERWSZA ROSYJSKA SŁUŻBA SPECJALNA I JEJ ZNACZENIE W SYSTEMIE POLITYCZNYM

Oprichnina as a first Russian security service and its meaning in political system

SŁOWA KLUCZOWE: oprichnina, służby specjalne, Rosja, Iwan IV Groźny, Federalna Służba Bezpieczeństwa, służby bezpieczeństwa państwowego

KEYWORDS: oprichnina, special forces, Russia, Ivan The Terrible, Federal Security Service, security services

ABSTRACT: Oprichnina is the first security service in Russia. The main aim of oprichnina was to protect the stability of the political system and the reign of tsars. The main thesis is based on the conviction that secret services since Ivan the Terrible are one of the most important factors in the Russian political system. The purpose of the article is to analyze the functioning and the role of oprichnina, its organization, its structure and its main tasks in the context of the tendency of centralization of the state. The aim is to demonstrate that the establishment of the oprichnina initiated the process of forming state security organs as the foundation of maintaining power and implementing the priorities of internal and external politics.

Służby specjalne stanowią istotny, integralny element rosyjskiej kultury politycznej. Historia rozwoju państwa rosyjskiego i ewolucja służb bezpieczeństwa państwowego są ze sobą związane. Od utworzenia przez cara Iwana IV Groźnego pierwszej prototypowej służby specjalnej – oprichniny służby bezpieczeństwa państwowego zajmowały i zajmują wysoką pozycję w rosyjskim systemie politycznym, społecznym i gospodarczym. Funkcjonowanie rosyjskich służb specjalnych jako fundamentu stabilizacji władzy jest wpisane w trajektorię rozwoju rosyjskiej państwowości oraz kultury sprawowania władzy. Wpisaną w logikę rosyjskiej władzy praktykę wzmacniania wpływów resortów siłowych, widoczną tendencję wzmacniania ich kompetencji, znaczenia i autorytetu w obliczu zagrożenia stabilności bezpieczeństwa państwa zapoczątkowało utworzenie pierwszej rosyjskiej służby specjalnej przez pierwszego cara Rosji Iwana IV Groźnego, która kompleksowo realizowała zadania związane z bezpieczeństwem wewnętrznym i zewnętrznym państwa. Służba oprichnina funkcjonowała w określonym kontekście politycznym.

1. Geneza utworzenia służby opricznej

Opricznina to pierwsza rosyjska służba specjalna łącząca w sobie funkcję służby wywiadowczej i kontrwywiadowczej. Zgodnie ze współczesną definicją służby specjalne to struktury organizujące i realizujące działania wywiadowcze i kontrwywiadowcze (Zdrodowski 2008, 123). Idea opriczniny jako służby stabilizującej władzę, realizującej zarówno priorytety polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej zdeterminowała trajektorię rozwoju struktur rosyjskich służb specjalnych oraz ich podstawowych zadań i funkcji. Powołanie służby opricznej stanowiło efekt zmian politycznych zachodzących w państwie za panowania Iwana IV Groźnego. W XVI wieku w państwach europejskich formowały się fundamenty kapitalizmu, rozwijał się handel, a mieszczaństwo bogaciło się coraz szybciej. Był to również czas pierwszych rewolucji burżuazyjnych. Krajobraz polityczny i społeczny ówczesnej Rosji kształtował się pod wpływem odmiennych czynników. Znajdująca się przez długi czas pod panowaniem ordy tatarskiej Ruś rozpoczynała nadrabianie opóźnień gospodarczych i cywilizacyjnych. Przez 250 lat mongolskiego panowania w Rusi państwo moskiewskie walczyło o przetrwanie i znajdowało się w faktycznej izolacji. Wówczas w Europie zmniejszyła się zależność chłopstwa, ale w Rosji osobista zależność chrześcijan od feudałów dopiero zaczynała się formować. W odróżnieniu od państw europejskich, w których miasta cieszyły się niezależnością, w Rosji autonomia miast nie funkcjonowała. Wiodącym czynnikiem sprzyjającym centralizacji aparatu państwowego była próba abdykacji cara Iwana IV Groźnego. Na początku grudnia 1564 roku rodzina carska rozpoczęła przygotowywania do opuszczenia Moskwy. Opuściła ona stolicę, zabierając ze sobą cały skarb państwa, skarby cerkiewne, drogocenne ikony. Car wraz z rodziną i dworem udał się do Słobody Aleksandrowskiej, skąd poinformował Moskwę o porzuceniu władzy państwowej. Opuszczenie Moskwy stanowiło świadomy zabieg, którego celem było złamanie opozycji bojarskiej i minimalizacja znaczenia Dumy Bojarskiej. „Opriczny tysiąc” powołano z myślą o stworzeniu uprzywilejowanej osobistej gwardii carskiej. Służba w opriczninie stanowiła szansę awansu dla szlachty niższego urodzenia i skutkowało zwiększonym przydziałem ziemi. Iwan IV Groźny był pierwszym rosyjskim władcą, który podjął się rozwiązania problemu związanego z organizacją bezpieczeństwa państwa. Rządy cara charakteryzuje dążenie do centralizacji i złamania oporu oraz wyeliminowania zarówno wszelkiej rzeczywistej, jak i domniemanej opozycji wobec kształtującej się autokracji. Jednym z istotnych motywów powołania służby opricznej w 1565 roku była niemożność ukarania bojarów popełniających przestępstwa. Iwan IV powrócił ze Słobody Aleksandrowskiej, gdy uzyskał pełnię uprawnień i pełną aprobatę dla despotycznych poczynań. Aby maksymalnie umocnić swoją pozycję, car wprowadził podział kraju na ziemszczynę i opriczninę oraz stworzył uprzywilejowany korpus „tysiąca” ludzi – wiernych carowi. Podstawowym

zadaniem oprucznych gwardzistów była ochrona czci, zdrowia i życia samego cara oraz bezkompromisowa likwidacja wrogów samodzierżawia. Symbolem tych zadań stało się godło służby oprucznej, w którym znajdowały się psia głowa i miotła. Nabór do służby oprucznej był wyjątkowo wymagający. Rekrut stawał przed komisją opruczną, w skład której wchodził A. D. Basmanow, A. I. Wiazemski i P. Zajcew. Komisja przesłuchiwała rekrutów i dokładnie sprawdzała rodowód kandydata, jego koneksje towarzyskie i rodzinne. W opruczne szeregi przyjmowano tylko tych, którzy nie utrzymywali relacji i kontaktów ze środowiskiem bojarskiej arystokracji. Car osobiście dobierał swoich gwardzistów. Oprucznicy składali przysięgę na wierność carowi. Obowiązywał ich zakaz kontaktów z przedstawicielami ziemszczyzny. Wizerunek oprucznika miał budzić grozę. Od zwykłych żołnierzy umundurowanie oprucznika różniło się znacznie. Cechą charakterystyczną wyglądu wojska oprucznego były czarne opończe narzucane na często bogate stroje. U siodła oprucznika przywiązywano emblematy służby – psią głowę i miotłę. Opruczina była zorganizowana na wzór zakonu. Jej główna siedziba znajdowała się w Słobodzie Aleksandrowskiej. Oprucznicy byli określani braćmi niezależnie od zajmowanego stanowiska. Pochodzenie społeczne osób wywodzących się z oprucziny jest przedmiotem historycznego sporu. W większości w szeregach oprucziny służyła szlachta prowincjonalna, która odgrywała marginalne znaczenie w życiu państwowym (Serczyk 1986, 83). Opruczina stanowiła służbę, która odgrywała istotną funkcję w ówczesnym systemie politycznym. Samo słowo „opruczina” wywodziło się od przyimka „oprócz”, który oznacza „oprócz”. Była to zarówno wyłączna część ziemi znajdująca się w posiadaniu rodziny carskiej, jak i prywatna carska gwardia o szerokich przywilejach (Karawaszkina/Jurganow 2003, 68). Jedną z przyczyn powołania służby oprucznej były niewątpliwie niepowodzenia w polityce zewnętrznej. Dobrym wyjściem wydawało się ustanowienie w kraju dyktatury i rozgromienie opozycji wobec cara przy wykorzystaniu terroru i przemocy. Według opinii rosyjskiego historyka oprucziny W. O. Kluczewskiego instytucja ta zawsze uznawana była za dziwny twór zarówno w opinii tych, którzy cierpieli z powodu jej okrucieństw, jak i tych, którzy badają jej fenomen (Kluczewskij 1902, 331). W istocie fenomen służby oprucznej jest fenomenem natury politycznej, który na wieki zdeterminował proces kształtowania się rosyjskich struktur odpowiedzialnych za bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne państwa.

Car Iwan IV Groźny powołując pierwszy państwowy aparat represji odpowiedzialny za kontrolę i inwigilację społeczeństwa, jak również realizujący zadania wywiadowcze i kontrwywiadowcze, zapoczątkował tendencję wzmacniania aurytytetu służb jako „tarczy i miecza” władzy, oczu i uszu państwa utożsamianego z carem jako pomazańcem bożym i najwyższą instancją rozstrzygającą. Służba opruczna pojawiła się na fali tendencji centralizacji państwa. Iwan IV dążył do maksymalnej koncentracji całego aparatu państwowego z dominującą wertykalną strukturą władzy. Długa tradycja służb w historii rosyjskiej państwowości pozwalała

na stwierdzenie, iż stanowią one jeden z najważniejszych elementów rosyjskiego systemu politycznego. Opricznina jako pierwsza służba łącząca w sobie funkcje wywiadowcze i kontrwywiadowcze to również służba bezpieczeństwa wewnętrznego, działająca przeciwko obywatelom oraz opozycji wewnętrznej wobec władzy samodzielną.

Opricznina jako pierwsza, prototypiczna rosyjska służba specjalna stabilizująca władzę powstała w wyniku dążenia do obrony i konsolidacji samodzielnego systemu władzy i eliminowania wszelkiej opozycji wobec jednoosobowej władzy carskiej. Z tego względu kontynuację idei służby opricznej, jej najbardziej znaną emanacją stanowi sowiecki Komitet Bezpieczeństwa Państwowego, w ramach którego istniał wydział odpowiedzialny za eliminację wyrotowych środowisk, opozycyjnych wobec władzy. Utworzenie opriczniny jako swoistego bastionu, fundamentu konsolidacji reżimu służyło maksymalnemu wzmocnieniu władzy przy wykorzystaniu potencjału struktur bezpieczeństwa państwowego.

Praktyka wzmacniania kompetencji i autorytetu służb specjalnych jest kontynuowana w Federacji Rosyjskiej. Jak podkreśla Mirosław Minkina, kultura państwa policyjnego i służb specjalnych jest głęboko zakorzeniona w rosyjskim systemie politycznym, mentalności zarówno władzy, jak i społeczeństwa (Minkina 2016, 11). Prezydentura Władimira Putina otworzyła drogę powrotu przedstawicielom struktur siłowych na wysokie pozycje w strukturach państwa, gospodarki i biznesu. Analogicznie jak w czasach funkcjonowania opriczniny służby bezpieczeństwa są wykorzystywane do realizacji strategii politycznych.

Rosyjskie służby specjalne to istotny fundament stabilizacji władzy i utrzymania porządku oraz kontroli i monitorowaniu nastrojów społecznych. Iwan IV Groźny jako pierwszy rosyjski władca podjął wyzwanie tworzenia organów bezpieczeństwa państwowego. Powołanie pierwszej służby bezpieczeństwa państwowego stanowiło element kompleksowej reformy państwa moskiewskiego. Kompetencje opriczniny, jej status i szeroki zakres uprawnień są pochodną definicji bezpieczeństwa państwa jako wartości najwyższej oraz identyfikowania i ścigania wszelkich możliwych przejawów zdrady w najbliższych kręgach władzy.

Opricznina stała się symbolem Rosji jako państwa, w którym wysokie znaczenie mają służby bezpieczeństwa. Walka z opozycją wewnętrzną oraz wrogiem zewnętrznym stanowiła wiodące zadanie opricznych funkcjonariuszy. Liczący tysiąc członków korpus opriczników pełnił również funkcję osobistej ochrony cara, jednak jego wiodącym zadaniem było identyfikowanie i eliminowanie ośrodków zdrady państwowej (Kołpakidi/Sewer 2011, 24). Utworzenie i funkcjonowanie opriczniny jest integralnie związane z definiowaniem terroryzmu. Od początku istnienia państwa rosyjskiego terroryzm był definiowany jako działalność wymierzona przeciwko państwu i interesowi narodowemu. Służby bezpieczeństwa państwowego stanowiły instrument realizacji antyterrorystycznej polityki cara Iwana IV Groźnego. Fenomen opriczniny jest silnie osadzony w kontekście terroryzmu i polityki antyterrorystycznej

realizowanej przez władzę. Terroryzm zarówno w czasach Iwana IV Groźnego, jak i w całej historii rozwoju rosyjskiej państwowości był definiowany jako atak nie na jednostkę, lecz na państwo uosabiane przez cara. Na potrzeby artykułu służby specjalne są definiowane jako organy państwa realizujące funkcje wywiadowcze i kontrwywiadowcze. Opricznina jest analizowana jako pierwsza, prototypiczna rosyjska służba specjalna stojąca na straży stabilności władzy i bezpieczeństwa państwowego. Celem artykułu jest analiza funkcjonowania i roli opriczniny, jej organizacji, struktury oraz głównych zadań w kontekście tendencji centralizacji aparatu państwowego oraz wykazanie, iż powołanie opriczniny zainicjowało proces formowania organów bezpieczeństwa państwowego jako fundamentu utrzymania określonej władzy i realizacji priorytetów polityki wewnętrznej i zewnętrznej.

Jednym z czynników uzasadniających utworzenie służby opricznej była nadekspozycja czynnika bezpieczeństwa państwa, który również współcześnie stanowi przesłankę do rozszerzania kompetencji służb specjalnych i konsolidowania wpływów resortów siłowych w systemie organów państwowych. Główną tezą jest przekonanie, iż powołanie opriczniny dało początek tendencji wzmocnienia autorytetu służb specjalnych w rosyjskim systemie polityczno-społecznym. Idea opriczniny jako pierwszej, załączkowej służby specjalnej zdeterminowała etos funkcjonowania współczesnych rosyjskich służb specjalnych jako „tarczy i miecza” systemu politycznego. Od czasów Iwana IV Groźnego służby specjalne stanowią filar stabilizacji reżimu politycznego. Problemem badawczym jest rola i znaczenie opriczniny jako służby bezpieczeństwa państwowego stojącej na straży nienaruszalności systemu władzy, jak również narzędzia realizacji polityki wewnętrznej i zagranicznej w kontekście dążeń centralizacyjnych cara Iwana.

Wiek XV i XVI to okres kształtowania się w Rosji samodzielnego państwa. Rosyjskie samodzielnictwo ewoluowało. Jednym z ważniejszych etapów jest okres panowania pierwszego cara Rosji Iwana IV Groźnego. Cechą charakterystyczną okresu jego panowania była centralizacja aparatu państwowego. Samodzielnictwo zostało wtedy zinstytucjonalizowane i określone jako koncepcja nieograniczonej władzy cara (Wołodkow 2009, 58).

Kwestia bezpieczeństwa państwa jako bytu nadrzędnego wobec jednostki ma w Rosji długą historię. Rosyjskie służby bezpieczeństwa państwowego liczą niemal 500 lat. Państwo od zawsze stanowiło nadrzędne dobro, którego interes powinien być traktowany z należytą powagą i realizowany priorytetowo z wykorzystaniem wszelkich możliwych środków, w tym również potencjału służb specjalnych. Historia kształtowania się rosyjskiego systemu bezpieczeństwa państwowego z dominującą rolą służb specjalnych zajmuje osobne miejsce w historii ewolucji rosyjskiej państwowości i stosunków międzynarodowych (Antonowa/Proswirowa 2010, 14). Bez uwzględnienia miejsca i roli służb specjalnych, jaką pełniły na przestrzeni wieków kształtowania się struktur władzy rosyjskiej i rosyjskiej kultury politycznej, ich działań i zakresu kompetencji, nie jest możliwe uchwycenie mechanizmu

funkcjonowania władzy w Rosji. Opricznina była służbą bezpośrednio podporządkowaną carowi. Osobiste, subiektywne postrzeganie zdrady państwowej zdeterminowało powołanie struktury bezpieczeństwa, która miała stanowić narzędzie realizacji polityki centralizacyjnej i antyszpiegowskiej oraz funkcjonować jako służba zabezpieczająca system władzy. Wróg – niezależnie czy wewnętrzny, czy zewnętrzny – stanowił najwyższą legitymację funkcjonowania opriczniny.

2. Znaczenie służby opricznej w rosyjskiej tradycji bezpieczeństwa państwowego

Autorytet służb specjalnych w Rosji wynika pośrednio z reprodukowanej na przestrzeni wieków tradycji władzy samodzierżawnej oraz specyficznego, nabożnego podejścia do władcy jako boskiego pomazańca, który dysponuje nieograniczoną władzą i zarezerwowanymi wyłącznie dla niego pełnomocnictwami. Pierwsze wzmianki o istnieniu struktur wywiadowczych i kontrwywiadowczych są datowane na okres Starej Rusi – początku dynastii Rurykowiczów. Z całą pewnością nie istniały wówczas jakiegokolwiek ujednoczone struktury, które zajmowały się działalnością wywiadowczą czy kontrwywiadowczą. Nie istnieli również profesjonalni funkcjonariusze wywiadu czy kontrwywiadu (Kołpakidi/Serwer 2010, 10). W Starej Rusi działania tego typu miały charakter jednorazowych akcji określonych osób i wynikały zarówno z polecenie kniazia, jak i z indywidualnej inicjatywy. Akcje nie były systematyczne, gdyż nie funkcjonowały oficjalne struktury służb. Wraz z zakończeniem formowania państwa i konsolidacji władzy centralnej pojawiła się potrzeba sformowania odpowiedniej struktury zabezpieczającej państwo, a w szczególności bezpieczeństwo osobiste cara-samodzierżawcy.

Utworzenie opriczniny jako głównej służby odpowiedzialnej za zagwarantowanie kompleksowego bezpieczeństwa państwowego ustanowiło fundament rozwoju przyszłych rosyjskich służb specjalnych identyfikowanych jako zaplecze konsolidacji reżimu politycznego oraz organ wykonawczy priorytetów polityki wewnętrznej i zagranicznej. W czasach Iwana Groźnego zadaniem służby opricznej było zabezpieczenie nienaruszalnego charakteru władzy cara, która świadczyła o unikatowym kulturowo-politycznym charakterze. Samodzierżawna tradycja władzy była schedą odziedziczoną po Cesarstwie Bizantyjskim. Opricznina jako służba bezpieczeństwa państwowego stała się narzędziem walki z chaosem wywołanym samowolnymi rządami bojarскими. Opricznina jako pierwsza służba specjalna była narzędziem zabezpieczania integralności struktur państwa przed zagrażającymi władzy państwowej tendencjami dezintegrującymi oraz działaniami dywersyjno-terrorystycznymi (Wołodkow 2009, 60). Jeśli uwzględni się funkcjonowanie możliwej opozycji wobec centralizacji aparatu państwowego, rządy bojarские zagrażały

integralności państwa rosyjskiego, jak również idei samowładztwa oraz cara jako namiestnika boskiego i symbolu dziedzictwa Bizancjum w państwie moskiewskim. Utworzenie opriczniny jako lojalnej armii carskiej, gwardii strzegącej bezpieczeństwa państwa oraz pierwszej służby, która realizowała zadania wywiadowcze i kontrwywiadowcze, stanowiło odpowiedź pierwszego cara Iwana IV Groźnego na wyzwania epoki, w której powszechną praktyką były skrytobójstwa władców. Zagrożenie destabilizacją w skali wewnątrzpaństwowej uzasadniało konieczność utworzenia efektywnej służby specjalnej stojącej na straży bezpieczeństwa państwa (również w skali zewnętrznej).

Od czasów opriczniny Iwana Groźnego tradycja służb specjalnych jako lojalnego zaplecza gwarantującego zabezpieczenie integralności i nienaruszalności systemu politycznego ewoluowała na przestrzeni wieków. Niemniej jednak to carska opricznina ustanowiła etos lojalnej wobec władzy państwowej specsłużby, która jest strukturą polityczną. Działalność służby opricznej cara realizującej zadania związane ze stabilizacją wertykalnej, samodzierżawnej władzy zdeterminowała rosyjską definicję zadań służb specjalnych. W tradycji rosyjskiej struktury bezpieczeństwa państwowego od zawsze pozostawały w dyspozycji państwa, a ich głównym zadaniem stała się ochrona podstaw reżimu politycznego przed potencjalną destabilizacją, zagrożeniem zewnętrznym lub wewnętrznym. Opricznina była służbą, której istnienie władza uzasadniała ideologicznie. Opricznicy stanowili gwardię stojącą na straży świętości Rosji, moralnie nieskazitelną kastę realizującą zadania związane z wieloaspektowym bezpieczeństwem państwa. Jako najbardziej lojalni obrońcy rosyjskiego samodzierżawia realizowali politykę carską i stali na straży niezawisłości władzy.

Okres funkcjonowania carskiej służby opricznej to nie tylko kamień milowy w historii rosyjskich służb specjalnych, które na przestrzeni wieków w większym lub mniejszym zakresie funkcjonowały jako struktury zabezpieczające władzę polityczną i „rosyjski” charakter władzy. Służby bezpieczeństwa państwowego stanowiły sprawny aparat represji w walce z dysydentami i przeciwnikami określonej logiki sprawowania władzy. Nie jest możliwe uchwycenie istoty panowania Iwana IV Groźnego bez zrozumienia fenomenu opriczniny – pierwszej, rosyjskiej policji politycznej, pierwowzoru współczesnych rosyjskich służb specjalnych.

3. Opricznina jako narzędzie walki z opozycją

Opricznina jako pierwsza służba specjalna odpowiedzialna za wywiad i kontrwywiad, neutralizację oraz likwidację przeciwników władzy jest odzwierciedleniem burzliwego charakteru rzeczywistości społeczno-politycznej sprzed panowania Iwana IV Groźnego. Głównym ideologiem, którego wykładania uzasadniała

konieczność istnienia skutecznej służby chroniącej bezpieczeństwo państwa, był Iwan Pereswietow – postać mityczna, pionier rosyjskiej myśli polityczno-społecznej oraz najbardziej zdeklarowany obrońca samodzierżawnej tradycji władzy. Według I. Pereswietowa silna władza centralna, wertykalny model władzy jest integralnym elementem kultury politycznej Rosji oraz czynnikiem stanowiącym o jej samoistnieniu. I. Pereswietow przedstawiał samodzierżawie jako bazę odziedziczonej po okresie bizantyjskim kultury politycznej Rosji (Zimin 1958, 14). Wertykalizm, funkcjonowanie scentralizowanego aparatu państwowego wymagało istnienia służby stojącej na straży bezpieczeństwa państwa. Utrzymanie wertykalnego modelu władzy gwarantowało utworzenie silnych struktur bezpieczeństwa państwowego – pretorian carskich, obrońców rosyjskiego samodzierżawia. Jedną z podstaw funkcjonowania opriczniny było pojęcie zdrady państwowej.

Opricznina to również państwowa polityka, której implementacja miała na celu wzmocnienie sił zbrojnych stojących na straży samoistnej i niepodzielnej władzy cara (Zimin/Choroszkiewicz, 1982). Służba opriczna stanowiła narzędzie unifikacji i centralizacji aparatu władzy w Rosji. Utworzenie służby odpowiedzialnej za bezpieczeństwo państwa było przejawem uniezależniania się cara Iwana IV Groźnego od dominujących wpływów kręgów bojarskich. Służba ta stanowiła również element strategii porządkowania spraw wewnętrznych Rosji. Działalność opriczniny, jej funkcje, zadania, idea oraz pełnomocnictwa odcisnęły piętno na rozwoju społeczno-kulturowym Rosji. Ideę carskiej opriczniny odziedziczyły w pełni sowieckie służby specjalne, jak również współczesna – utworzona po 1991 roku – Federalna Służba Bezpieczeństwa. Autorytetowi i interwencjonizmowi cara była podporządkowana zarówno sfera materialna, jak i duchowa życia obywateli. Służba opriczna stanowiła załączek systemu inwigilacji i represji wobec obywateli podejrzewanych o działalność antypaństwową.

W perspektywie ścigania oraz tropienia ognisk zdrady oraz eliminowania wewnętrznej opozycji wobec władzy carskiej opricznina zajmowała się realizacją polityki represji i bezkompromisowej walki z przeciwnikami samodzierżawia, co w późniejszych stuleciach stało się integralnym elementem praktyki rosyjskich specsłużb, w tym również KGB i utworzonym w 1967 roku V Zarządzie Głównym KGB ds. ścigania dysydentów i walki z dywersją ideologiczną „imperialistycznych wrogów” ZSRR (Mleczin 2013, 29). Głównym zadaniem V Zarządu KGB była walka z dywersją ideologiczną realizowaną przez imperialistycznych wrogów.

O ciągłości tradycji służb specjalnych w systemie politycznym świadczy odrodzenie dyskursu bezpieczeństwa państwa w Federacji Rosyjskiej. Dominującym elementem dyskursu współczesnej władzy rosyjskiej jest czynnik bezpieczeństwa państwowego oraz koncepcja odrębnej drogi Rosji, którą aktywnie wspierają służby bezpieczeństwa państwowego (Winter 2017, 5).

Specyfika rosyjskiej tradycji władzy, akceptacja wertykalizmu i centralizacji wynika z lęku przed społecznym chaosem i rozpadem. Powołanie służby opricznej

i przypisanie jej zadań kontroli społecznych nastrojów było ukierunkowane przez dążenie do zapewnienia stabilizacji państwa. Jako takie zakładało rezygnację z zapewnienia obywatelom swobód i wolności politycznych w imię zaprowadzenia lub utrzymania porządku wewnętrznego oraz systemowej integralności. Okres funkcjonowania służby opricznej Iwana IV Groźnego obrazuje, jak silny jest mit bezpieczeństwa i stabilizacji politycznej w Rosji. Charyzmatyczna legitymizacja władzy w tym kraju umiejscawia władzę ponad oficjalnie obowiązującym katalogiem norm prawnych czy moralnych (Broda 2015, 45). W przypadku opriczniny istotny był elitarny charakter służby, która funkcjonowała ponad prawem i kierowała się zasadą, iż cel uswięca środki, a państwo jest wartością nadrzędną.

4. Służba opriczna jako nowa elita państwa

Opricznina została powołana nie tylko w celu ochrony tradycji samodzierżawnej, lecz także zachowania równowagi sił przez ograniczenie wpływów i porządków bojarskich, których Iwan IV Groźny podejrzewał o spiskowanie przeciwko władzy carskiej. Nowymi poddanymi sojusznikami cara – dotychczas marginalizowanymi w funkcjonowaniu państwa – były osoby wywodzące się z niższych warstw społecznych, dla których polityka carska zorientowana na neutralizację wpływów bojarów stanowiła realną szansę na awans społeczny. Niemniej jednak pochodzenie społeczne opriczników – funkcjonariuszy pierwszej rosyjskiej specsłużby – budzi kontrowersje i jest przedmiotem historycznego sporu. Funkcjonariusze opriczniny, jej regularnych oddziałów rekrutowali się z niższych warstw szlacheckich. W wojsku opricznym służyli również najemnicy – obcokrajowcy. Niemiec Heinrich Staden służył w służbie opricznej przez sześć lat. W państwie Iwana IV Groźnego spędził łącznie dwanaście lat (Staden 1925, 56). Cechą procedur rekrutacyjnych do służby opricznej była staranna selekcja i szczegółowa procedura sprawdzająca kandydatów. Szczególnie rygorystycznie przestrzegano procedur naboru do oddziałów zajmujących się bezpośrednim zabezpieczeniem osoby cara oraz jego rodziny. W czasach Iwana Groźnego rosyjskie państwo było machiną organizującą i wspierającą struktury bezpieczeństwa państwowego. Rosyjską klasę polityczną identyfikowano ze środowiskiem siłowym, toteż nie zaskakuje wysoka pozycja opriczniny i zaufanie cara do tej lojalnej służby bezpieczeństwa państwowego (Pawłow/Perrie 2003, 123).

Wzmocnienie władzy centralnej wymagało reform i transformacji istniejących już struktur, a przede wszystkim utworzenia służb realizujących funkcje i wolę władzy oraz gwarantujących stabilizację. Od czasów Iwana IV ściganie politycznych przeciwników, identyfikowanie i eliminacja ośrodków zdrady państwowej jest nierozłącznie związana z kształtowaniem się struktur bezpieczeństwa państwowego

(Izmoznik/Krom/Pawlow 2002, 27). Istotą pierwszej rosyjskiej służby specjalnej była nie tylko wierna służba carowi. Działalność opriczniny różniła się znacząco od polityki przedstawicieli bojarskich w otoczeniu cara. Opricznina jako nowa klasa społeczna – lojalni żandarmi podporządkowani carskim rozkazom – zajmowała się neutralizacją działania przeciwników państwa, elementów wywrotowych (Zimin 1964, 29).

5. Idea opriczniny jako fundamentu władzy Iwana IV Groźnego

Walka z przejawami zdrady państwowej zdeterminowała charakter opriczniny jako służby o uprawnieniach dochodzeniowo-śledczych, których celem była identyfikacja i likwidacja wszelkich przejawów antycentralistycznych tendencji w środowiskach zarówno bojarskich, jak i książęcych. Pierwsze ofiary opriczniny wywodziły się z kręgów dworskich, które były oskarżane o niesubordynację, gnuśność i spiskowanie przeciwko carowi (Skrynnikow 1969, 273). Skład osobowy służby opricznej był uzależniony od decyzji cara. Car osobiście mianował do służby opriczników. Utworzenie opriczniny zredukowało znacznie kompetencje Dumy Bojarskiej, lecz przede wszystkim stanowiło podstawę rozwoju absolutyzmu w Rosji. Opricznina była narzędziem konsolidacji rosyjskiego autokratyzmu oraz zapoczątkowała tendencję powoływanie się władz rosyjskich na autorytet służb specjalnych.

Sugestywnymi emblematami nowej służby cara były przytwierdzone do siodła każdego z opriczników głowa psa oraz miotła. Symbolika określała główne zadania carskiej gwardii stojącej na straży nienaruszalności reżimu samodzierżawnego. Psia głowa symbolizowała wierność, jak również gotowość do „kąsania” wrogów państwa oraz neutralizacji wszelkiej działalności wywrotowej, zaś miotła oznaczała skuteczne pozbywanie się oponentów władzy centralnej z państwa moskiewskiego. Psią głowę można również interpretować jako symbol wierności oraz posłusznej, oddanej, bezwarunkowej służby.

Reżyserowane akcje przeciwko bojarom, działania dezinformacyjne miały na celu osłabienie opozycji wobec władzy carskiej, a tym samym zapewnienie ciągłości i integralności samodzierżawia przy wykorzystaniu politycznego potencjału opriczniny. Utworzenie lojalnej służby opricznej doprowadziło do instytucjonalizacji represji wobec dywersantów-wywrotowców. Od momentu utworzenia opricznina stanowiła elitarną gwardię pretoriańską cara, służbę specjalną aprobującą logikę nieodzownej autokracji. W strukturach opriczniny – analogicznie jak w KGB czy jego bezpośredniej sukcesorki Federalnej Służby Bezpieczeństwa – obowiązywała specyficzna kultura korporacyjna oraz hierarchia. Opricznicy stali się nową elitą państwa moskiewskiego cieszącą się przywilejami oraz uzurpującą sobie prawo do szczególnego miejsca w społeczeństwie. W opinii społeczeństwa opricznicy byli

utożsamiani ze „sługami ciemności”. Głównym kryterium przyjęcia w szeregi elitarnej specsłużby carskiej stojącej na straży nienaruszalności reżimu oraz prowadzącej aktywność antywywrotową było udowodnienie czystości rodowodu. Pochodzenie rodzinne kandydata i koneksje uznawano za kompromitujące, jeżeli udowodniono istnienie więzi i kontaktów z kręgami arystokracji. Surowe przestrzeganie wymogu rodowodowej czystości określiło opriczninę jako nowy dwór, nową klasę społeczną, a także główny urząd podporządkowany wyłącznym dyrektywom cara.

Eliminacja najbardziej niebezpiecznych liderów kręgów opozycyjnych wobec logiki samodzierżawia, spiskowców zagrażających stabilności systemu to główne, lecz nie jedyne, zadanie pierwszej rosyjskiej służby specjalnej, której tradycja i etos legły u podstaw rozwoju rosyjskich specsłużb, takich jak Ochra, KGB czy współczesna FSB. Opricznina jako służba specjalna – filar reżimowej stabilności – to jeden z głównych symboli bezkompromisowej logiki eliminacji przeciwników politycznych, dywersantów oraz – rzeczywistych lub domniemych – pretendentów do tronu carskiego. Tworząc lojalną służbę opriczną, car uniezależnił się od wpływów bojarskich i jednocześnie umocnił autorytarny charakter władzy. Szeroki zakres kompetencji specsłużby chroniącej integralność obowiązującego reżimu pozwala zrozumieć trajektorię zmian w rosyjskim myśleniu politycznym, którego stałym elementem jest wykorzystanie przez władzę służb bezpieczeństwa państwowego w strategiach realizacji celów polityki zarówno wewnętrznej, jak i zagranicznej.

Funkcjonowanie opricznych „wściekłych psów” stojących na straży stabilizacji władzy oraz zwalczających tendencje dywersyjne wobec państwa dominuje w rosyjskim myśleniu o państwie, władzy i jej funkcjach oraz strukturach bezpieczeństwa państwowego jako istotnym filarze zabezpieczenia podstaw reżimu, a także ochrony rosyjskiej specyfiki przed działaniami wrogów zewnętrznych – czy to zachodnich mocarstw imperialistycznych i sterowanych z zewnątrz rosyjskich dysydemtów, czy to wrogięgo Zachodu, którego służby specjalne konspirują na rzecz marginalizacji znaczenia Rosji. Opricznina jako pierwsza specsłużba bezpośrednio podporządkowana władzy carskiej jest określana jako zakon zbrodniarzy, swoista elita realizująca politykę cara w warunkach bezprawia i okrucieństwa, których powszechność wyzwała w niektórych opricznikach skłonności psychopatyczne (Serczyk 1986, 82).

Opricznicy byli określani mianem „carskich ludzi”, zakonu cara. Opricznina jako specsłużba o charakterystycznej kulturze wewnętrznej sprawowała nie tylko funkcje polityczne, lecz także zapewniała fizyczne bezpieczeństwo osobie cara oraz carskiej rodzinie. Jediną ideą, którą wyznawali opricznicy, była ochrona i likwidacja wrogów władzy samodzierżawnej Iwana IV Groźnego. Była to ideologia zakładająca państwo jako najwyższą wartość.

Znaczenie opriczniny jako służby podporządkowanej carowi jest różnie interpretowane. Według niektórych historyków opricznina przyczyniła się do upadku państwa rosyjskiego. Inni uważają, iż stanowiła środek mobilizacji wszystkich sił

państwa w obliczu walki o Inflanty, zagrożenia najazdem chana krymskiego oraz konieczności likwidacji gniazd antypaństwowych spiskowców w Nowogrodzie i Pskowie (Skrynnikow 1992, 75).

Struktura wewnętrzna opriczniny była wzorowana na strukturach cerkiewnych. Pod względem wewnętrznym przypominała zakon. Braciom opricznym przewodził car – ihumen, a jego ochrona stanowiła jedną z ważniejszych funkcji opriczniny. Współcześnie za ochronę osobistą prezydenta Federacji Rosyjskiej odpowiada Służba Bezpieczeństwa Prezydenta oraz Federalna Służba Ochrony, która dziedziczy funkcje opriczniny w zakresie zabezpieczania osoby władcy.

Jeśli uwzględnimy rozwój techniki i wiedzy w Europie, ekscesy opriczniny nie stanowiły rażącego wyjątku, odstępstwa od praktyk w państwach europejskich. W Europie nieustanny rozwój techniki oraz wiedzy determinował proces powstawania nowych metod wymuszania zeznań podczas śledztw. Publiczne egzekucje były rozrywkowymi widowiskami, a nawet niejednokrotnie wydarzeniami biletowanymi. Wraz z upływem czasu opricznicy przekształcili się w kastę nieuznającą żadnych praw ani zasad moralnych i chociaż w 1572 roku car formalnie zniósł istnienie opriczniny, to nie zrezygnował z stosowania metod jej działania w realizacji priorytetów politycznych. O ciągłości fenomenu politycznego opriczniny świadczy utworzenie komunistycznej „czerezwyczajki” – WCzKa oraz wszystkich jej późniejszych postaci aż po współczesną Federalną Służbę Bezpieczeństwa.

Ideał opriczniny od 450 lat zdaje się przenikać życie polityczne i kulturę sprawowania władzy w Rosji. To właśnie idea bezwzględnie lojalnej opriczniny – pierwszej rosyjskiej służby specjalnej zainspirowała powstanie WCzeKa, NKWD czy nawet Stasi. Idea opriczniny jako służby gwarantującej stabilność reżimu politycznego ewoluowała na przestrzeni wieków. Na każdym etapie istnienia państwa rosyjskiego funkcjonowała struktura bezpieczeństwa państwowego zabezpieczające integralność władzy. Car Iwan IV Groźny to pierwszy rosyjski władca, który zainicjował tworzenie takich struktur.

Opricznina była swoistym państwem w państwie – powołana przez rosyjskiego monarchę oraz dla ochrony ciągłości samodzielną władzy. Pomimo iż była wzorowana na organizacji zakonnej, służyła przede wszystkim interesom państwa (de Madariaga 2008, 180). Zorganizowanie opriczniny na wzór zakonu miało za zadanie stworzyć aurę elitarności i oddania sprawom państwa (Wolodichin 2015).

Styl życia opriczników regulowała Karta Zakonu ułożona przez samego cara Iwana IV Groźnego. Życie wewnątrz Słobody Aleksandrowskiej – głównej siedziby służby opricznej – regulowały surowe zasady życia klasztornej. Umundurowanie opriczników również nawiązywało do zakonnego życia. Opricznicy nosili czarne, skromne mnisie szaty. Istnieją również dowody, iż opricznicy – podobnie jak bracia zakonni – składali śluby ubóstwa, posłuszeństwa i abstynencji. Iwan IV pełnił funkcję opata stojącego na czele służby – był swego rodzaju mistrzem zakonu (Zimin 1960, 437). Car był jedynym zwierzchnikiem braci opricznych. Ponieważ

ideologią opriczniny było „oczyszczenie rosyjskiej rzeczywistości”, a w wymiarze religijnym oddzielanie dobrego pierwiastka prawosławia od „plew heretyckiego filozofowania oraz wszelkich uchybień w moralności”, opricznina nawiązywała do zasad funkcjonowania średniowiecznych zakonów (Zimin/Choroszkiewicz 1982, 97). Jako jedna z większych reform Iwana Groźnego, której celem była maksymalna kontrola społeczeństwa, monitorowanie zachowań zagrażających władzy państwowej oraz eliminacja przeciwników samodzierżawia, stała się rosyjskim odpowiednikiem istniejącym w ówczesnej Europie zakonów rycerskich. Opricznina to pierwsza służba, której nie kontrolowano w sposób zinstytucjonalizowany.

Funkcjonariusze opriczniny podlegali bezpośrednio władzy cara i jego wyłącznemu nadzorowi. Brak skutecznego mechanizmu kontroli powoduje, że służby specjalne – w tym również carska opricznina – stają się narzędziem realizacji państwowego terroru. Rosja z okresu panowania Iwana IV Groźnego może być uznana za państwo terrorystyczne (Lepiagin 2011, 29). Na uwagę zasługuje również fakt, iż w szeregach opriczniny – pierwszej służby łączącej w sobie zadania wywiadowcze i kontrwywiadowcze – służyli także cudzoziemcy, najemnicy wywodzący się z różnych stanów. Zagranicznym opricznikiem był Heinrich Staden znany z wątpliwej sławy podczas wyprawy na Nowogród – jednej z najbardziej krwawych operacji służby opricznej.

Opricznina była swoistym państwem w państwie. Mimo iż została powołana przez rosyjskiego monarchę dla ochrony ciągłości samodzierżawnej władzy, w rzeczywistości stanowiła odrębną strukturę funkcjonującą ponad prawem, którą wykorzystywano do ochrony interesu państwa.

We współczesnej Federacji Rosyjskiej służby specjalne, a w szczególności FSB w dalszym ciągu odgrywają istotną rolę. Przedstawiciele służb bezpieczeństwa zajmują wysokie stanowiska zarówno w aparacie władzy, jak i w strukturach biznesu. W okresie prezydentury Władimira Putina – kadrowego funkcjonariusza specsłużb – służby bezpieczeństwa państwowego zyskują coraz większe pełnomocnictwa i możliwości kształtowania rosyjskiej polityki wewnętrznej i zagranicznej. W retoryce władz, które eksponuje element bezpieczeństwa państwa, odradza się autorytet służby odpowiedzialnej za bezpieczeństwo polityczne państwa.

Prezydentura Władimira Putina otworzyła drogę powrotu funkcjonariuszy specsłużb na wysokie stanowiska w strukturach państwa, biznesu oraz mediów. Rozszerzenie kompetencji służb bezpieczeństwa państwowego, ich autorytetu i znaczenia w okresie prezydentury Władimira Putina wpisuje się w tendencje odradzania autorytetu organów bezpieczeństwa państwowego jako środowiska zabezpieczającego nienaruszalność reżimu politycznego. Postępująca eskalacja czynnika bezpieczeństwa i znaczenia specsłużb świadczy o reprodukcji idei opriczniny w dziejach Rosji. Zarządzanie przez strach, nadzór nad społeczeństwem, konsolidacja reżimu przy wykorzystaniu potencjału nietykalnych służb jest powszechną praktyką stosowaną przez reżim putinowski w celu neutralizacji potencjalnych środowisk opozycyjnych.

We współczesnej Federacji Rosyjskiej coraz częściej powraca kwestia konieczności wzmocnienia potencjału struktur bezpieczeństwa państwowego w celu walki z tzw. piątą kolumną i korupcją. Jeśli się uwzględni perspektywę wyborów prezydenckich w 2018 roku, autorytet i kompetencje służb będą stanowiły główny element rozgrywki politycznej, której celem jest konserwacja dotychczasowego modelu władzy. Ciągłość tradycji służb specjalnych jako zaplecza stabilizacji reżimu politycznego, specyficznej kasty realizującej priorytety ochrony interesów państwa jest wykorzystywana i wzmacniana przez nadekspozycję czynnika bezpieczeństwa państwa jako bytu nadrzędnego w oficjalnej retoryce władz Kremla.

Bibliografia

- ANTONOWA, L. W./PROSWIROWA, T. A. [Антонова, Л. В./Просвириова, Т.А.] (2010), Тайная история спецслужб России. Ростов-на-Дону.
- BRODA, M. (2015), Jurija Afanasjewa zmagania z Rosją. Łódź.
- DE MADRIAGA, I. (2006), Ivan The Terrible. First Tsar of Russia. London.
- IZMOZNIK, W./КРОМ, М./PAWLOW, A. [Измозник, В./Кром, М./Павлов, А.] (red.) (2002), Антология Жандармы России. Политический розыск в России. XV–XX век. Санкт-Петербург.
- KARAWASZKIN, A. W./JURGANOW, A. L. [Каравашкин, А. В./Юрганов, А. Л.] (2003), Опричнина и страшный суд. W: Опыт исторической феноменологии. Трудный путь к очевидности. Москва.
- KŁUCZEWSKI, W. O. [Ключевский, В. О.] (1902), Боярская дума Древней Руси Москва.
- KOLPAKIDI, A./SEWER, A. [Колпакиди, А./Север, А.] (2011), Спецслужбы Российской Империи. Уникальная энциклопедия. Яуза.
- LAZARI, A. (1995), Mentalność rosyjska. Słownik. Łódź.
- LEPIAGIN, D. [Лепягин, Д.] (2011), Путь России. Новая опричнина, или почему не нужно «валить из Рашки». Санкт-Петербург.
- MINKINA, M. (2016), FSB. Gwardia Kremla. Warszawa.
- MŁECZIN, L. M. [Млечин, Л. М.] (2013), КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. Москва.
- PAWLOW, A./PERRIE, M. (2003), Ivan the Terrible. London.
- SERCZYK, W. A. (1986), Iwan IV Groźny. Wrocław.
- SKRYNNIKOW, R. G. [Скрынников, Р. Г.] (1969), Опричный террор. Ленинград.
- SKRYNNIKOW, R. G. [Скрынников, Р. Г.] (1992), Царство террора. Санкт-Петербург.
- STADEN, H. [Стаден, Х.] (1925), Записки немца-опричника. Ленинград.
- TROFIMOW, O. [Трофимов, О.] (2017), Востребована ли в современных условиях опричнина? W: <http://rusprav.tv/vostrebovana-li-v-sovremennyx-usloviyax-oprichnina-79773> [доступ 28.08.2017].
- WINTER, D. [Винтер, Д.] (2017), Опричнина. От Ивана Грозного до Путина. Москва.
- WOŁODKOW, O. P. [Володьков, О. П.] (2009), К вопросу о характере и сущности опричнины. W: Вестник Омского Университета. 1, 58–62.
- ZBRODOWSKI, B. (red.) (2008), Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego. Warszawa.
- ZIMIN, A. [Зимин, А.] (1958), И. С. Пересветов и его современники. Москва.
- ZIMIN, A. [Зимин, А.] (1960), Реформы Ивана Грозного (очерки социально-экономической и политической истории России XVI в.). Москва.
- ZIMIN, A. [Зимин, А.] (1964), Опричнина Ивана Грозного. Москва.
- ZIMIN, A./СНОРОСКИЕВИЧ, А. Л. [Зимин, А./Чорошкевич, А. Л.] (1982), Россия времени Ивана Грозного. Москва.